

IN DE FACTEUR
P. J. JAMESONS ESTAMINET

1870

HOOFD POORTE BURSEL

DENTISTE

Prostitutie en politie in Antwerpen, eind negentiende- begin twintigste eeuw

Margo De Koster

Inleiding

Het 'oudste beroep' geeft al heel zijn geschiedenis lang aanleiding tot morele verontrusting en oproepen tot een kordate aanpak. Wetgevers en overheden probeerden prostitutie op diverse manieren te controleren, van regulering en toezicht op het hoerenbedrijf tot het strafbaar stellen van de (ver)koop van seksuele diensten. In de negentiende eeuw kende België, net als andere Europese gebieden onder voormalig Frans bewind, een stelsel van regulering, het zogenoemde 'reglementarisme', dat prostitutie gedoogde, maar prostituees die zich niet registreerden of niet regelmatig deelnamen aan medische controles bestrafte. Volgens de letter van de wet (*law in books*) vormde prostitutie dus geen criminaliteit in deze periode. Toch is er een duidelijk verband met criminaliteit dat een bijdrage tot dit themanummer rechtvaardigt: in de praktijk (*law in action*) werden prostitutiefeiten wél als criminaliteit aangepakt, of *gecriminaliseerd*. Prostituees en bordeelhouders werden in grootsteden, zoals Antwerpen, intensief gecontroleerd door de politie en frequent gearresteerd of beboet voor kleine inbreuken (*contraventions*) op de openbare orde of op lokale reglementen. Deze dagelijkse politieoptredens maakten prostitutie met andere woorden tot een vorm van 'kleine criminaliteit'.

Naast prostitutie-activiteiten en politieoptredens in Antwerpen onderzoekt deze bijdrage de overgang van de negentiende naar de twintigste eeuw, omdat deze periode een nieuw hoogtepunt kende van morele paniek over

het hoerenbedrijf. Er heerste met name grote verontrusting over 'handel in blanke slavinnen', waarbij 'onze' vrouwen en meisjes massaal ten prooi zouden vallen aan mensenhandelaars en pooiers. Dit was voer voor een snel groeiende abolitionistische beweging die ijverde voor de afschaffing van het 'reglementarisme' en het strafbaar stellen van prostitutie, wat in 1948 uiteindelijk ook via nationale wetgeving zou worden doorgevoerd.¹

Deze bijdrage steunt op onderzoek van het archief van de gemeentepolitie van Antwerpen. Net als andere archieven van stedelijke (gemeentelijke) politiediensten is dit een bijzonder rijke bron die niet enkel licht werpt op een brede waaier aan dagelijkse politieoptredens en wanorders in de stad, maar ook op de betrokken partijen, de plaatsen waar incidenten zich voordeden, de reacties van buurtbewoners, enzovoort. Naast informatie over de sociale positie van de personen die als klagers, betichten of getuigen optraden, bevatten politieverlagen van hun verklaringen en verhoren bovendien ook hun 'stem' – al moet die met grote omzichtigheid uit het materiaal worden gefilterd. Voor deze bijdrage werden verschillende reeksen uit de Antwerpse politiearchieven gebruikt: proces-verbaalboeken, gebeurtenisboeken, dienstboeken en dagorders.² Het gaat vooral om bronnen van de eerste en de tweede politiewijk, waar zoals verder nog zal blijken de meeste prostitutieactiviteiten plaatsvonden. Doordat er voor de eerste wijk relatief weinig bewaard bleef voor de periode 1890-1914, komt het meeste materiaal uit de 2de wijk.³

De bijdrage start met een deel over de prostitutiereglementering in Antwerpen waarin wordt aangegeven hoe en waarom deze vanaf de negentiende eeuw werd verstrengd. In een volgend luik wordt onderzocht hoe deze

- 1 L. Keunings, 'L'affaire de la traite des blanches: un aspect de la prostitution urbaine en Europe occidentale au XIXe siècle', in: J.-M. Chaumont en C. Machiels (red.), *Du sordide au mythe. L'affaire de la traite des blanches (Bruxelles, 1880)* (Louvain-la-Neuve 2009) 17–44.
- 2 Dagorders bevatten dagelijkse instructies van de Antwerpse burgemeester, de hoofd-commissaris van politie of van gerechtelijke overheden aan de commissarissen van de diverse politiewijken.
- 3 De tweede politiewijk van Antwerpen is een interessante casus: de wijk besloeg een groot aantal drukke straten en markten, belangrijke doorgangswegen tussen het centraal treinstation ten zuiden van de wijk en het havenkwartier in het noorden, belangrijke prostitutiebuurten en ook één van de meest levendige uitgaansbuurten van Antwerpen (het De Coninckplein en omgeving). Aan het einde van de negentiende eeuw telde de wijk naast tientallen bordelen en 'verdachte café's' ook honderden andere vermaakgelegenheden, zoals theaters, bioscopen, danszalen en bars: Stadsarchief Antwerpen (SA), Modern Archief (MA), Fonds Politie (Politie), Herbergen en danszalen (01/01/1882 - 31/12/1895), 731#1078; Herbergen en instellingen verdacht van prostitutie (01/01/1889 - 31/12/1899), 731#1082.

Kaart van Antwerpen uit ca. 1890 met aanduiding van de politiewijken © Stadsarchief Antwerpen, www.felixarchief.be

regelgeving precies werd vertaald in dagelijkse politieoptredens ten aanzien van prostituees en 'ontuchtshuizen' in de stad. Hieruit zal blijken dat de dagelijkse controle en criminalisering van prostitutie door de politie niet enkel bestond uit het afdwingen van het specifieke prostitutiereglement, maar vaker nog uit het beteugelen van inbreuken op de openbare orde en andere politiereglementen. Ten slotte worden de politiebronnen ook als bril gebruikt om zicht te krijgen op de organisatie van het hoerenbedrijf en de sociale posities en ervaringen van prostituees zelf. In het laatste deel van deze bijdrage proberen we die te reconstrueren aan de hand van de schaarse flarden aan informatie die daarover te vinden zijn.

Prostitutiereglementering in Antwerpen

Al in de veertiende eeuw werd prostitutie gereguleerd in Antwerpen aan de hand van gemeentelijke verordeningen die een jaarlijkse boete oplegden aan bordeelhouders en pooiers, wat meer een belasting op seksueel amusement dan een maatregel van ordehandhaving was. Tegen het einde van die eeuw echter troffen de stedelijke overheden ook maatregelen om het stadscentrum 'schoon te maken' en de bordelen en prostituees naar enkele armere straten te verdrijven. Dat leidde tot een toenemende stigmatisering van 'publieke vrouwen': zo decreeteerde het stadsbestuur in 1431 dat alle prostituees voortaan duidelijk herkenbare kledij moesten dragen. In de daaropvolgende eeuwen werd dit beleid van geografische afzondering en stigmatisering voortgezet, waardoor de prostitutie steeds meer vereenzelvigd geraakte met de arme Antwerpse stadswijken, waar de bordelen zich moesten vestigen.⁴

Vroeg-negentiende-eeuwse gemeentelijke verordeningen in verband met prostitutie hadden aanvankelijk enkel medische of hygiënische bedoelingen, maar geleidelijk aan werd het handhaven van de openbare orde en bescherming van de openbare zeden de centrale bekommernis. Het Antwerpse stadsbestuur en lokale elites trachtten de bewegingsvrijheid van prostituees steeds meer in te perken: ze moesten zich allemaal bij de politie registreren en een 'boek' hebben, een soort paspoort dat ze te allen tijde bij zich hadden. Registratie hield in dat ze hun naam inschreven in een gemeentelijk register en verklaarden dat ze zich aan de voorschriften zouden houden en de wekelijkse medische onderzoeken ondergaan. Met die aanpak zetten de Antwerpse gemeentelijke overheden in feite het Franse systeem van regulering verder. Vanaf 1817 kon alleen de gemeenteraad beslissen of en waar een bordeel werd geopend, wat in de loop van de negentiende eeuw leidde tot een steeds scherpere afbakening van prostitutiegebieden in de binnenstad. Al deze bepalingen werden uiteindelijk geïntegreerd in de definitieve Antwerpse verordening over prostitutie van 1852 – die grote gelijkenissen vertoonde met de regelgeving die Brussel al in 1844 invoerde.⁵

Het eerste artikel van de Antwerpse gemeentelijke verordening van 1852 onderscheidde twee categorieën van prostituees: vrouwen die betrokken waren bij bordeelprostitutie en zij die zelfstandig werkten in logementshuizen en gehuurde kamers of als straatprostituees (*filles éparses ou isolées*). De oudere regels met betrekking tot registratie bleven ongewijzigd, maar er kwamen nieuwe beperkingen van de bewegingsvrijheid van publieke vrouwen bij, zoals de verplichting om elke verandering van beroep of verblijfplaats bij de politie te melden. Registratie betekende echter ook bescherming. Een bordeelhoud(st)er die een vrouw vasthield tegen haar wil kon veroordeeld worden tot de maximale straf. Prostituees mochten hun

4 B. Blondé, M. Van Dijck en A. Vrints, 'Een probleemstad? Spanningsvelden tussen burgerlijke waarden en sociale realiteiten', in: I. Bertels, B. De Munck en H. Van Goethem (red.), *Antwerpen: biografie van een stad* (Antwerpen 2010) 277–307; A. Du Pont, *Prostitutie in de stad Antwerpen, 16de–17de eeuw* (Leuven, ongepubliceerde licentiaatsverhandeling 1985).

5 C. Lis, 'Een politieel-medische orde: de reglementering van de prostitutie in West-Europa, in het bijzonder te Antwerpen, tijdens de eerste helft van de 19de eeuw', in: *Het openbaar initiatief van de gemeenten van België 1795–1940. 12de Internationaal Colloquium, Spa, 4-7 september 1984* (Gemeentekrediet van België, Historische uitgaven, 71) (Brussel 1986) 559–579; G. Van Roey, *Prostitutie te Antwerpen (19de eeuw)* (Leuven, ongepubliceerde licentiaatsverhandeling 1990).

beroep enkel uitoefenen in een vergund bordeel. Om clandestiene prostitutie te beperken, was het hen ten strengste verboden te verblijven in bars die alcohol schonken. De verordening voorzag ook de mogelijkheid tot schrapping uit het register: dat kon op verzoek van de prostituee zelf of gebeurde automatisch in geval van overlijden of huwelijk. Wettelijk gezien konden gehuwde vrouwen dus nooit professionele prostituees zijn.⁶

Om clandestiene prostitutie te beperken, was het hen ten strengste verboden te verblijven in bars die alcohol schonken

De verordening van 1852 bevatte daarnaast ook bepalingen in verband met regelmatige gezondheidsinspecties, die vrijwel identiek waren aan de voorschriften in Parijs. De uitgebreide lijst van verplichtingen en verboden leek ook sterk op het Franse voorbeeld. Er waren echter twee opmerkelijke verschillen: de kosten van het medisch onderzoek werden niet gedekt door de stad, maar moesten door de bordeelhouders of individuele prostituees zelf worden betaald. Een tweede opmerkelijke maatregel was dat buitenlandse prostituees die zich niet aan de regels hielden, teruggestuurd werden naar hun woonplaats of vorige verblijfplaats, wat in de praktijk ook frequent gebeurde. In Brussel kon een veroordeling voor prostitutie-gerelateerde feiten of het clandestien uitbaten van een bordeel een boete van 5 tot 25 frank of een gevangenisstraf van één tot zeven dagen opleveren. In Antwerpen, daarentegen, hielden de autoriteiten vast aan de gevangenis: daar konden gevangenisstraffen oplopen tot 15 dagen, terwijl maximum 15 frank boete werd opgelegd.⁷

Op papier was het stelsel van de 'reglementering' een succes – constante administratieve controle zou de prostitutie-activiteiten beperkt houden – maar de realiteit bleek anders. In Antwerpen hadden de maatregelen nagenoeg geen effect en was de clandestiene prostitutie wijdverspreid. Waar Brussel de voorkeur gaf aan minder repressieve regelgeving en flexibiliteit tegenover zelfstandige prostituees in het bijzonder (met als gevolg dat steeds meer vrouwen zich registreerden), bleef de havenstad koppig vasthouden aan de harde aanpak, waarbij veel registraties onder dwang en op politiebevel gebeurden.⁸ Het lage aantal vrijwillige registraties in Antwerpen kan worden verklaard door de meerdere negatieve gevolgen ervan: de betrokken vrouw verloor enkele van haar burgerrechten en haar persoonlijke reputatie leed indirect schade. Mogelijk beseften de Antwerpse autoriteiten uiteindelijk dat hun prostitutieregeling niet optimaal werkte, want in 1879 stelde de gemeenteraad een herziening van het systeem voor, waar echter geen verder gevolg aan werd gegeven.⁹

Tegen het einde van de negentiende eeuw groeide de bezorgdheid over prostitutie in Antwerpen, net als in andere grootsteden waar burgerlijke elites de snel uitdijende arbeidersbuurten als bedreigend (en 'besmettelijk') gingen beschouwen en intoleranter werden ten aanzien van afwijkend en crimineel gedrag. In Antwerpen kwam daar nog bovenop dat de bloeiende haveneconomie voor een groeiende aanwezigheid van matrozen, dokwerkers

6 Van Roey, *Prostitutie te Antwerpen*; R. Govaerts, *Buitenlandse prostituees en de wetgeving in Antwerpen en Brussel, 1875–1880* (Antwerpen, ongepubliceerde Bachelor paper 2014).

7 Govaerts, *Buitenlandse prostituees en de wetgeving in Antwerpen en Brussel*.

8 S. De Schaepdrijver, 'Regulated prostitution in Brussels, 1844–1877: a policy and its implementation', *Historical Social Research* 37 (1986), 89–108.

9 Govaerts, *Buitenlandse prostituees en de wetgeving in Antwerpen en Brussel*.

en andere havenarbeiders en een grote vraag naar seksuele diensten zorgde, waardoor prostitutie-activiteiten er ook daadwerkelijk toenamen. Naast een gevolg van diepgaande stedelijke en sociale transformaties, was de groeiende aandacht voor het 'prostitutieprobleem' ook deel van bredere verontrusting over ongeoorloofde seks en geslachtsziekten, die als symptomen van algehele morele ontarding en zedelijk verval werden beschouwd.¹⁰

Aan het begin van de twintigste eeuw werd het zedelijkheidsoffensief van burgerlijke elites nog verder opgevoerd, onder impuls van een nieuw psychomedische discours dat ongeoorloofde seks verbond met fysieke, psychische en morele 'degeneratie' van de bevolking, onvruchtbaarheid en uitsterfing. Daar kwamen nog eens onheilsverhalen bovenop over groeiende aantallen jonge vrouwen die als 'blanke slavinnen' in de prostitutie werden gedwongen, naast groeiende sanitaire zorgen over geslachtsziekten. Abolitionisten, hygiënisten en morele hervormers vonden nu steun in bredere politieke en gerechtelijke kringen, ook bij protagonisten van de arbeiders- en vrouwenbewegingen. Zij definieerden prostitutie als het 'ultieme kwaad' en riepen op tot criminalisering en uitroeiing ervan.¹¹ De ongerustheid betrof vooral jonge arbeidsters die van huis weg en naar de grootstad en fabriek trokken: zij werden 'wandelende morele en seksuele gevaren' genoemd.¹² Er volgden oproepen tot verstrenging van seksuele normen en bestraffing van prostitutie en lokale politiediensten werden steeds meer onder druk gezet om (clandestiene) prostituees krachtadig aan te pakken. Vanaf eind jaren 1920 werd ook het Antwerpse stadsbestuur steeds terughoudender om de reglementering te behouden en overwoog het zelfs om alle getolereerde bordelen te schrappen. Dat voorstel kwam er uiteindelijk niet door, maar liep wel vooruit op de overgang naar abolitionisme en het einde van het reglementarisme op nationaal niveau in 1948.¹³

Daar kwamen nog eens onheilsverhalen bovenop over groeiende aantallen jonge vrouwen die als 'blanke slavinnen' in de prostitutie werden gedwongen, naast groeiende sanitaire zorgen over geslachtsziekten

Dagelijks politietoezicht op prostitutie

Onder het stelsel van de reglementering dat in Antwerpen vanaf 1852 in voege was, was prostitutie zelf niet illegaal. Wel konden prostituees bestraft worden, zoals hoger al werd vermeld, indien zij zich niet registreerden (en een 'boek' bezaten) of zich onttrokken aan de medische controle. Bordeelhouders konden dan weer bestraft worden voor het clandestien uitbaten van een 'ontuchtshuis'. Uit de proces-verbaalboeken van de 2de wijk uit

- 10 M. Rodriguez Garcia, L. Heerma van Voss en E. van Nederveen Meerkerk (red.), *Selling sex in the city: A global history of prostitution, 1600s-2000s* (Leiden 2017); K. Pittomvils, 'Tussen repressie en permissiviteit. Socialisme, socialisten, prostitutie en geslachtsziekten (einde 19de eeuw - 1997)', in: D. de Weerd (red.), *Begeerte heeft ons aangeraakt. Socialisten, sekse en sexualiteit* (Gent 1999) 207-235. De discourses die deze eind-negentiende-eeuwse debatten over het 'vraagstuk van de zedeloosheid' domineerden, en die met name prostitutie, mensenhandel en misdaad op één lijn plaatsen, steken vandaag opnieuw de kop op. Ook in hedendaagse discussies wordt de prostitutie nog vaak neergezet als een slachtoffer van mannelijke lust en seksuele dwang en onder het mom van bescherming onderworpen aan scherpere controle, die haar (of hem) in feite nog meer naar de rafelrand verdrijft: zie M. Van San, 'Verdreven naar de rafelrand', *AGORA* (2009) 18-21.
- 11 M. De Koster, 'Los van God, gezin en natie: Problematisering en criminalisering van ongeoorloofde seks van jonge vrouwen in de vroege twintigste eeuw', in: J. Kok en J. Van Bavel (red.), *De levenskracht der bevolking. Sociale en demografische kwesties in de Lage Landen tijdens het interbellum* (Leuven 2010) 355-384; Keunings, 'L'affaire de la traite des blanches'.
- 12 A. François en V. Massin, "'Ces virus ambulants'. Discours et pratiques à l'égard des filles de justice atteintes de maladie vénérienne (Belgique, 1912-1950)', *BTNG-RBHC*, 38:3-4 (2008) 379-405.
- 13 Van Roey, *Prostitutie te Antwerpen*; Govaerts, *Buitenlandse prostituees*.

Het Koningin Astridplein, toen nog Statieplein, met de oude 'Ooststation' en het nieuw centraal station ('Middenstation') rechts in aanbouw, 1898 © Stadsarchief Antwerpen, www.felixarchief.be

1890 en 1913 blijkt dat de politie in de praktijk niet enkel de verordening van 1852, maar ook diverse andere gemeentelijke politieverordeningen gebruikte om storend of onfatsoenlijk gedrag van prostituees aan te pakken, zoals het publiekelijk ronselen van klanten ('accoster les passants') en rumoerige bijeenkomsten van sekswerkers ('groepsvorming').¹⁴ Daarnaast hield de politie van de 2de wijk prostituees of vrouwen die ervan werden verdacht te tippelen ook aan op grond van klassieke openbare ordeverstoringen zoals nachtlawaai, openbare dronkenschap of landloperij (in geval van nieuwkomers zonder papieren) of wegens 'smaad en weerstand aan de politie', wanneer ze zich verzetten tegen de politie-interventie.¹⁵

De 'ontuchtshuizen' werden dan weer aan strikt toezicht onderworpen aan de hand van gemeentelijke politieverordeningen in verband met sluitingstijden en dansgelegenheden. De herbergen en cafés die er door de politie van werden verdacht clandestiene bordelen te zijn, moesten om middernacht sluiten of kregen niet de benodigde vergunning om dansevenementen te organiseren.¹⁶ Meerdere van de Antwerpse dagorders in deze periode betroffen het politietoezicht op herbergen en dan met name instructies van de burgemeester aan de diverse politiewijken om de sluitingstijden nog strikter te controleren.¹⁷ In een brief aan de burgemeester uit december 1887 benadrukte de commissaris van de 6de wijk dat hij dit ook de beste strategie vond om clandestiene prostitutie te bestrijden, maar dat die veel spanningen met uitbaters en klachten over ongelijke behandeling door de politie uitlokte: 'Les établissements plus ou moins suspects au point de vue des moeurs, des abords de la gare, doivent toujours fermer à minuit [...] On

14 Dit zijn door de gemeenteraad vastgestelde verordeningen die allerlei strafbepalingen van plaatselijk belang bevatten, meestal in verband met de openbare orde of (verkeers)veiligheid, maar ook met economische activiteiten (controle op leuren, markten, slachthuis, enzovoort), openbare hygiëne (vuilnis storten, voedselinspectie, enzovoort) bouwwerken, en de gemeentelijke administratie (burgerlijke stand, bevolkingsregister, enzovoort). In 1921 telde de Antwerpse codex van gemeentelijke politieverordeningen maar liefst 576 pagina's: *Stad Antwerpen. Codex van Gemeentelijk Politie-reglement*, Antwerpen, Flor Burton, 1921.

15 SA, MA, Politie, *Proces-verbaalboeken 2de wijk*, 1 januari-31 december 1890, MA#24557-24561; 1 januari-31 december 1913, MA#24633-24638.

16 SA, MA, Politie, *Hoofdcommissariaat, Dagorders*, 1898-1910, MA#33229.

17 SA, MA, Politie, *Hoofdcommissariaat, Dagorders*, 1898-1910, MA#33229.

dit que la mesure n'est pas générale. Je me permets de vous faire remarquer [...] que je traite tous nos administrés de la plus parfaite égalité en accordant aux uns, comme aux autres, une égale protection [...] quand on entreprend la tâche de combattre la prostitution clandestine, hérissée de difficultés inexplicables, dans un quartier où elle ne cesse de faire des progrès inquiétants, on s'expose naturellement à la colère des gens qui vivent de ce commerce éhonté'.¹⁸

Ondanks haar uitgebreide wettelijke bevoegdheden en middelen om het hoerenbedrijf aan te pakken en druk van lokale overheden en elites om dat krachtdadig te doen, ging de Antwerpse politie in de praktijk niet over tot grootschalige repressie. Zij kwam steeds manschappen en middelen tekort om systematisch inbreuken te beteugelen en was daar bovendien geen voorstander van, omdat zij de bevolking niet tegen zich in het harnas wilde jagen. Het dagelijkse politiewerk steunde op het systeem van voetpatrouilles en buurtgebonden toezicht, en die strategie van grote zichtbaarheid op het terrein kon enkel slagen mits de goedkeuring of minstens stilzwijgende medewerking van het publiek. Dat maakte dat de politie selectief optrad ten aanzien van ordeverstoringen en publieke overlast, en dus af en toe een oogje dichtkneep. Meestal greep ze pas in wanneer prostituees teveel amok maakten door luidruchtig te kibbelen met collega's en klanten of in de 'betere' straten gingen tippelen. Dat laatste blijkt bijvoorbeeld uit de proces-verbaal van de welgestelde 6de wijk: hier werden niet vaak prostituees gearresteerd, maar wel meestal op de chique Keizerlei.¹⁹ In het algemeen echter, verkoos de politie waarschuwingen en boetes boven arrestaties, zeker waar het jongeren betrof.

De politieleiding besefte ook dat wanneer de prostitutie en andere 'wanorders' uit één bepaalde stadsbuurt werden gebannen, de problemen zich gewoon naar elders zouden verplaatsen. Ze koos er daarom voor zulke ordeverstoringen te concentreren en in te sluiten binnen enkele goed gecontroleerde stratenblokken in de stad.²⁰ Deze prostitutiebuurten werden nauwlettend in de gaten gehouden door middel van frequente en gerichte patrouilles. In Antwerpen bleef hun locatie opmerkelijk gelijk doorheen de tijd: net als vandaag maakten de raamprostitutie in het Schipperskwartier en de straatprostitutie in de Atheneumbuurt ook in de late negentiende en vroege twintigste eeuw het hart uit van het prostitutiegebeuren in de Scheldestad.²¹

Selectiviteit bestond er verder ook in dat politie-arrestaties vooral gericht waren op jongere straatprostituees, zeker wanneer deze zich buiten de gedoogde gebieden begaven, en op jonge nieuwkomers in het bijzonder. Gereguleerde bordelen en geregistreerde professionele prostituees werden over het algemeen ongemoeid gelaten, tenzij er sprake was van flagrante overtredingen. In de oudste en bekendste rosse buurt van Antwerpen, het Schipperskwartier, gelegen in de eerste politiewijk aan de grens met de haven, beperkte het politieoptreden ten aanzien van prostituees zich grotendeels tot het uitschrijven van grote aantallen processen-verbaal voor 'verzuim van deelname aan het medisch onderzoek'. Daarvoor werden in 1900 in de 1ste wijk wekelijks een twintigtal *filles éparses* op de bon gegooid, sommigen meerdere opeenvolgende keren.²²

In de 2de wijk was de 'prostitutieronde' van de politie in de eerste plaats gericht op de drukke uitgaansbuurt tussen het Sint-Jansplein en het De Conickplein, de zogenaamde Atheneumbuurt. Vooral de Van Maerlantstraat

18 De horecazaken rond het station die min of meer verdacht zijn op zedelijk gebied moeten altijd om middernacht sluiten [...] Er wordt gezegd dat de maatregel niet overal wordt toegepast. Ik zou u erop willen wijzen dat [...] ik al onze burgers met de grootst mogelijke gelijkheid behandel door zowel de enen als de anderen evenveel bescherming te bieden [...] Wanneer men de complexe en moeilijke taak op zich neemt om de clandestiene prostitutie te bestrijden, in een buurt waar die een verontrustende groei kent, wordt men uiteraard blootgesteld aan de woede van diegenen die van deze schaamteloze handel leven: SA, MA, Politie, Klachten van uitbaters tegen genomen politiemaatregelen ten aanzien van hun zaak (01/01/1887 - 31/12/1895), *Brief van de hoofdcommissaris van politie van de 6de wijk aan de Burgemeester i.v.m. clandestiene prostitutie*, 30 december 1887, 731#1080.

19 SA, MA, Politie, *Proces-verbaalboeken 6de wijk*, 1912-1913, MA#27846-27851.

20 Deze strategie werd ook in de meeste andere Europese grootsteden toegepast door de politiediensten in hun strijd tegen 'ontucht', zie De Koster, *Politieoptredens*. De Engelse term *containment* verwijst nog het best naar de dubbele doelstelling van geografische insluiting en beheersing: S. Slater, 'Containment: Managing Street Prostitution in London, 1918-1959', *Journal of British Studies*, 49:2 (2010) 332-357.

21 Van San, 'Verdreven naar de rafelrand'.

22 SA, MA, Politie, *Processen-verbaal 1ste wijk* (verkeerdelijk ondergebracht bij de PVs van de kaaienpolitie), 15 april 1900 - 29 augustus 1900, 805#51.

Vrouwen doen de was op straat in de Klokkengang aan de Blauwbroekstraat, midden in het Schipperskwartier, ca. 1900 © Stadsarchief Antwerpen, www.felixarchief.be

en de Vandewervestraat, belangrijke doorgangswegen tussen het treinstation en het snel uitbreidende havenkwartier ten noorden van de wijk, en hun zijstraten waren vergeven van tippelende prostituees, *rendez-vous* huizen, cafés en cabarets. In het zuiden van de 2de wijk en vlakbij de grens met de 6de wijk patrouilleerde de politie vooral in de stratenblok ten noorden van het centraal station (Gemeentestraat, Van Wesenbkestraat, Loosstraat (huidige Van Schoonhovestraat)). In beide prostitutiebuurten samen bevonden zich volgens de lijsten van de politie van de 2de wijk meer dan veertig 'verdachte etablissementen' in de jaren 1890, meer dan in eender welke andere wijk van de stad.²³ Meestal werden een drietal patrouilles van telkens twee agenten op ronde gestuurd, afhankelijk van het aantal klachten

23 SA, MA, Politie, Herbergen en instellingen verdacht van prostitutie (01/01/1889 - 31/12/1899), *Etat des cabarets et établissements malfamés arrêté au 10 Décembre 1890*; *Liste des cafés suspects sous le rapport des mœurs, juillet 1897*, 731#1082.

dat binnenliep op het commissariaat. Soms gebeurde het dat alle zes de agenten op één prostitutiebuurt werden afgestuurd om tippelende prostituees te gaan onderscheppen.²⁴

Het interieur van café Royal-Club aan het De Coninckplein 3, omstreeks 1880 © Stadsarchief Antwerpen, www.felixarchief.be

We haalden al aan dat straatprostituees werden aangehouden op grond van 'groepsvorming' en 'het aanklampen van voorbijgangers', maar ook voor nachtlawaai of openbare dronkenschap. In 1890 gebeurden zeven op de tien arrestaties in en rond de Van Maerlantstraat en de Vandewervestraat. In 1913, daarentegen, vonden daar nog opmerkelijk weinig aanhoudingen plaats.²⁵ Misschien was de politie er – mogelijk onder druk van de stedelijke overheid en respectabele burgers – in geslaagd de straatprostitutie uit deze doorgangswegen te weren en had die zich verplaatst naar de stationsbuurt, waar de bedrijvigheid en passage van mensen sterk was toegenomen sinds de oprichting van het nieuwe Centraal Station (1895-1905).²⁶

De hoger vermelde politiestrategie van 'insluiting' betrof niet enkel geografische maar ook numerieke inperking; zo arresteerde de politie elk jaar een de facto aantal prostituees voor inbreuken op de verordening van 1852 om aan te tonen dat het probleem werd aangepakt. Daarnaast varieerde de intensiteit van het politietoezicht ook naargelang het tijdstip van de dag: tijdens het 'spitsuur' werden maximaal zes agenten op patrouille gestuurd. Ten slotte kenden de processen-verbaal voor inbreuken tegen de reglementering van prostitutie in Antwerpen enkele opvallende pieken tussen 1890 en de Eerste Wereldoorlog: in de eerste helft van de jaren 1890, in 1901 en opnieuw in 1913 bedroeg hun aantal per 1.000 inwoners bijna het dubbele van het jaarlijkse gemiddelde van 5,8.²⁷

Vanaf het begin van de twintigste eeuw was er ook een gespecialiseerde zedenpolitie actief in Antwerpen, die jacht maakte op niet-geregistreerde, clandestiene prostituees in verdachte huizen en bars waar opvallend veel vrouwelijke nieuwkomers werden aangeworven. In 1913, bijvoorbeeld, werden in Antwerpen 38 clandestiene bordelen opgedoekt na tussenkomst van de zedenpolitie.²⁸ Afgezien van inspectiebezoeken door undercover

24 In 1911 dan vooral in de stationsbuurt, bijvoorbeeld: SA, MA, Politie, *Dienstboeken adjuncten 2de wijk*, 26 februari 1911 - 6 november 1911, 731#1334.

25 SA, MA, Politie, *Proces-verbaalboeken 2de wijk*, 1 januari-31 december 1890, MA#24557-24561; 1 januari-31 december 1913, MA#24633-24638.

26 De beschikbare dagorders van het Hoofdcommissariaat – die voor het einde van de negentiende eeuw helaas onvolledig zijn – bevatten weinig duidelijke sporen van druk van de lokale overheden op de politie inzake de aanpak van straatprostitutie (wel voor de controle op 'verdachte' herbergen, zie eerder). Bijkomend onderzoek van debatten in de gemeenteraad is vereist om een beter zicht te krijgen de dagelijkse implementatie van het prostitutiebeleid: SA, MA, Politie, Hoofdcommissariaat, *Dagorders*, 1898-1910, MA#33229.

27 *Verslag over het bestuur en den zaken-toestand der Stad Antwerpen*. Dienstjaren 1890-1913, Antwerpen.

28 SA, MA, Politie, Register van sluitingen geheime ontchthuizen (01/01/1865 - 31/12/1915), 731#2055.

Hotel-restaurant Victoria aan de Gemeentestraat 6 op de hoek met de Van Wezenbekestraat. Niet gedateerd, ca. 1880 © Stadsarchief Antwerpen, www.felixarchief.be

zedenaagenten, bleef de controle op clandestiene bordelen daarnaast gebeuren door middel van het opleggen van sluitingstijden en het verbieden van dansevenementen zonder vergunning, zoals hoger al werd toegelicht.

Realiteiten van prostitutie

Aan het einde van de negentiende eeuw waren er in Antwerpen iets minder dan 300 geregistreerde particuliere prostituees en bordeelmeisjes, maar in realiteit waren er wellicht veel meer prostituees actief in de stad. Vrouwen die in illegale bordelen en bars of onafhankelijk werkten in *rendez-vous* huizen vormden waarschijnlijk de meerderheid.²⁹ Er is niet veel bekend over het profiel van die vrouwen, maar uit de immigratiedossiers van de stad Antwerpen blijkt dat een aanzienlijk aantal niet de Belgische nationaliteit had. Bovendien laten de dossiers een gestage toename zien van het aantal vrouwelijke migranten dat het beroep van prostituee uitoefenden, van 8 procent in 1875 naar 18 procent in 1879. Tegen die tijd kon een vijfde van de vrouwelijke migranten zich prostituee noemen. Deze meisjes waren bijna allemaal jong, ongehuwd en in de twintig. De meesten verkozen een eigen kamer of woning te huren en na een kort verblijf reisden ze vaak weer door naar een andere Belgische stad. Slechts een minderheid stak de grens over naar Frankrijk of naar Nederland. Prostituees verlieten niet altijd vrijwillig de stad: sommigen werden door de autoriteiten gedwongen het land te verlaten, omdat ze zich niet aan de stedelijke prostitutiereglementen hielden.³⁰

29 Van Roey, *Prostitutie te Antwerpen*, 123; 126.

30 H. Greefs en A. Winter, 'Alone and Far from Home. Gender and Migration Trajectories of Single Foreign Newcomers to Antwerp, 1850-1880', *Journal of Urban History*, 42:1 (2016) 61-80; Govaerts, *Buitenlandse prostituees*.

De toename van buitenlandse prostituees in Antwerpen kon te wijten zijn aan gewijzigde registratiepraktijken of misschien wilde het stadsbestuur naar Brussels voorbeeld prostituees actiever aanmoedigen om zich te registreren. We zagen ook al dat de Antwerpse overheden hun politiekorpsen ertoe aanzetten om actiever naar clandestiene bordelen te zoeken. Wat de reden ook was, vast staat dat het aandeel van (Franse) vrouwelijke migranten toenam, dat veel van die vrouwen zichzelf prostitueerden en dat het beroep over het algemeen een winstgevende onderneming was. Dat heeft uiteraard te maken met de toenemende vraag naar seksuele diensten die voortvloeide uit de eerder genoemde uitbreiding van de Antwerpse haven. Alleen al in de Haringvliet (later Koolkaai), die in het hart van het Schipperskwartier lag en talloze bars, bordelen en hotels telde, waren in 1880 maar liefst 119 buitenlandse vrouwen ingeschreven, allen als prostituee.³¹

Naast buitenlandse prostitutie was er ook veel losse prostitutie door lokale Antwerpse en andere Belgische vrouwen die al langer in Antwerpen woonden; velen van hen waren iets ouder, tussen de vijfendertig en vijftig jaar. In de armste buurten, zoals bijvoorbeeld deze rond het Steen en Vleeshuis in de 1ste wijk en de Zwanengang en Paradijsstraat in de 2de wijk, verscheen prostitutie wel vaker in een minder gecommmercialiseerde vorm en werd dat ook getolereerd door de lokale bevolking.³² In sommige zijstraten ronselden vrouwen klanten vanuit elke deuropening en stonden er prostituees op iedere straathoek. Antwerpse politieagenten wisten, en leken daar ook begrip voor te hebben, dat deze meisjes en vrouwen zich prostitueerden uit materiële nood en arresteerden hen zelden. In deze buurten gaven publieke vrouwen veel minder aanstoot dan in de rijkere straten van de grens met de welgestelde 6de wijk. Bij gebrek aan publieke druk om deze straten 'schoon te maken', werden er geen specifieke patrouilles ingezet voor prostitutiecontrole.

In de armste buurten, zoals bijvoorbeeld deze rond het Steen en Vleeshuis in de eerste wijk en de Zwanengang en Paradijsstraat in de tweede wijk, verscheen prostitutie wel vaker in een minder gecommmercialiseerde vorm en werd dat ook getolereerd door de lokale bevolking

Voor vele van de betrokken meisjes en vrouwen was prostitutie simpelweg een bron van inkomsten, waar ze uit noodzaak naar teruggrepen, maar wat ze in sommige gevallen als een relatief 'normale' bezigheid omschreven. In oktober 1912 werd de vijftienjarige R., dochter van een dokwerker en weduwnaar, afkomstig uit Wilmarsdonk, een polderdorp ten noorden van

31 H. Greefs en A. Winter, *The geography of arrival: Places of arrival and spatial settlement patterns of foreign newcomers in Antwerp during the second half of the nineteenth century* (ongepubliceerde paper EAUHC 2018) 14.

32 C. de Poorter, *Les Demi-Grues. La Vie nocturne à Anvers. Dans les bas-fonds du port. Reportage vécu* (Antwerpen 1933).

Antwerpen, aangehouden toen ze in de Van Wezenbekestraat 'rondslechterde om zich aan de geheime ontucht over te leveren; gezien haren jeugdigen ouderdom, en daar zij beloofde van huiswaarts te keeren, is zij mogen weggaan. Om 2 ½ ure was ditzelfde meisje wederom in de Loosstraat en in de omliggende straten aan 't rond slenteren, om haar aan de geheime ontucht over te leveren [...] In hare woning vernamen wij van de bijzondere huurster dat dit meisje weinig op hare mansardekamer sliep; dat zij soms in den morgen ofwel laat in den nacht thuiskwam'. R. zelf verklaarde aan de politie: 'Ik zou een boek willen hebben om te mogen trimmen. Ik zit er niets mede in'.³³

Naast buitenlandse meisjes die zich van bij hun aankomst in de stad als prostituee registreerden en er in een bordeel gingen werken en Antwerpse of binnenlandse vrouwen die 'professionele' prostituees waren, kwamen ook andere vrouwen op verdenking van prostitutie bij de politie terecht. Meestal ging het om jonge, alleenstaande nieuwkomers die eigenlijk op zoek waren naar werk, meestal als dienstmeid, en die occasioneel teruggrepen naar prostitutie als overlevingsstrategie. Doordat ze geen vooraf geregeld 'plaats' hadden om bij hun aankomst in te trekken of pas hun job waren kwijtgeraakt en geen of beperkte informele netwerken hadden in de stad, slaagden ze er niet in om op korte tijd een (nieuwe) betrekking te vinden en stonden ze letterlijk op straat, bedreigd door armoede. Sommigen van hen hadden seksuele contacten met mannen geruild voor geld of onderdak.³⁴ E., achttien jaar oud, werd in januari 1913 in de stationsbuurt aangehouden door politieagenten in burger omdat ze 'de aandacht van mannen op zich trok' en ook de nacht voordien al in de straten rond het station was opgemerkt. De jonge vrouw was vijf dagen eerder van Brussel naar Antwerpen getrokken 'om werk te zoeken'. Bij gebrek aan een onderkomen had ze 'in hotels geslapen, verledene nacht heb ik met een heer geslapen die ik van vroeger ken maar ik mocht hem niet noemen. Ik bezit alleenlijk 1 fr 40 en de kleederen die ik aan heb'.³⁵

Prostituees kwamen ten slotte ook in contact met de politie, omdat ze wel vaker weerstand boden tegen de interventies van de arm der wet: zo kreeg de 22-jarige S. een proces-verbaal voor 'smaad en weerstand aan de politie' aan haar broek omdat ze 'op De Coninckplein aan het twisten (was). Daar dit meisje naar mijne herhaalde vermaningen niet wilde luisteren, en er door hare schuld eene groote verzameling van volk ontstond, zag ik mij verplicht mijn ambtgenoot [...] ter hulp te roepen om haar ten buree te geleiden. Onderweg heeft zij ons uitgescholden voor smeerlappen, moordenaars en lafaarden'.³⁶

33 SA, MA, Politie, *Gebeurtenisboeken agenten*, 6de wijk, 5 oktober 1912, 731 # 1647.

34 M. De Koster, 'Contexten en parcours van jonge vrouwen in Antwerpen. Meisjes in de netten van justitie', *Historica*, 32 :2 (2009) 6-12.

35 SA, MA, Politie, *Proces-verbaalboeken*, 6de wijk, PV nr. 997, 17 januari 1913, MA # 27846.

36 SA, MA, Politie, *Proces-verbaalboeken*, 2de wijk, PV nr. 1, 2 januari 1890, MA#24557.

Besluit

De politiebronnen brengen uiteenlopende realiteiten van prostitutie in beeld in laat-negentiende- en vroeg-twintigste-eeuws Antwerpen: zowel oudere als jonge vrouwen en zowel lokale meisjes als nieuwkomers namen deel aan activiteiten van prostitutie, van occasionele en weinig omkaderde tot meer professionele en geregistreerde. 'Het' profiel van de prostituee bestond dan ook niet: het varieerde onder meer van Franse jonge vrouwen in grote bordelen, zelfstandig werkende raamprostituees en (oudere) vrouwen uit bescheiden milieus die seksuele diensten leverden als aanvullende bron van inkomsten, tot jonge migranten die tippelden uit noodzaak. We zagen ook dat het prostitutie-wezen in Antwerpen een sterke groei kende vanaf het einde van de negentiende eeuw, als gevolg van de snelle expansie van de haven economie en een snel toenemende vraag naar seksuele diensten. Groeiende aantallen

vrouwen, vooral jonge en alleenstaande, uit andere steden en het buitenland vestigden zich in Antwerpen om er aan de slag te gaan in het hoerenbedrijf.

Ondanks deze diversiteit aan profielen en trajecten van vrouwen die actief waren in prostitutie in Antwerpen, vertonen diegenen die het snelst en het vaakst in aanraking kwamen met de arm der wet opvallende gelijkenissen. Net als bij veel andere vormen van 'kleine criminaliteit', trad de politie vooral op tegen jongere en sociaal kwetsbare (weinig omkaderde) personen die zeer zichtbaar waren in de publieke ruimte, en zich schuldig maakten aan ordeverstoringen of clandestiene prostitutie. Gezien prostitutie op zich niet strafbaar was, bestond het dagelijkse politioptreden meestal uit het aanhouden en beboeten van (vermeende) prostituees op grond van diverse inbreuken tegen de openbare orde en lokale politiereglementen. Voor de politie, daarin gesteund door haar oversten en het Antwerpse stadsbestuur, lagen de prioriteiten immers bij ordehandhaving en 'insluiting' van wanorders en criminaliteit in goed afgebakende stadsdelen. Een beperkt aantal buurten en straten – in Antwerpen het Schipperskwartier en de Antheneumbuurt – werd aan intensieve politiecontrole onderworpen, wat ertoe bijdroeg dat de grenzen van de 'prostitutiebuurten' telkens weer werden herbevestigd.

Aan de slag

Een overzicht van de recente literatuur vindt men in de literatuurbespreking en bibliografie door Pieter Vanhees, 'Metafoor van de moderniteit: prostitutie in de Belgische geschiedschrijving', *Contemporanea*, XXXIX:2 (2017), op <http://www.contemporanea.be/nl/article/2017-2-review-nl-vanhees>. Het prostitutiebeleid, de wet- en regelgeving en de betrokken drukingsgroepen werden al uitvoerig bestudeerd en ook over praktijken van prostitutiecontrole in de steden is inmiddels al iets geweten. Over de organisatie van het hoerenbedrijf zelf, de ervaringen van de personen die er in werkten, hun sociale posities en persoonlijke motivaties en problemen, weten we veel minder.

Om aan de slag te gaan met archieven, zoekt men best in gemeentelijke of stadsarchieven naar archieffondsen van lokale (gemeentelijke) politiediensten. In politiearchieven vindt men meerdere reeksen die dagelijkse politioptredens in het kader van misdaadbesteding en ordehandhaving documenteren: proces-verbaalboeken, gebeurtenisboeken en dienst- en verslagboeken. In Antwerpen (Felixarchief) is dat het geval voor meerdere opeenvolgende jaren en ook meerdere van de diverse politiewijken van de stad. Deze bronnen doornemen is een arbeidsintensieve bezigheid: zoekt men specifieke feiten, dan moeten de boeken integraal worden doorbladerd en gelezen. Er zijn zelden indexen op zaken voorhanden en voor prostitutiefeiten geldt bovendien dat ze 'verstopt' zitten achter diverse inbreuken tegen lokale politiereglementen en uiteenlopende openbare ordeverstoringen – zoals in het artikel wordt toegelicht. Met duizenden processen-verbaal per jaar en per politiewijk (bijvoorbeeld meer dan 3.300 PV's in 1913 in de 2de wijk van Antwerpen alleen) is het uiteraard niet mogelijk om meerdere opeenvolgende jaren integraal door te nemen, en is men aangewezen op het trekken van steekproeven. Wil men vergelijken doorheen de tijd en bijvoorbeeld evoluties in de focus van politioptredens onderzoeken, dan kiest men best een begin- en een eindjaar waarvoor dezelfde bronnenreeks beschikbaar is voor dezelfde wijk. Zie bijvoorbeeld M. De Koster, 'Politioptredens en het dagelijks ordenen van de stad. Antwerpen, eind negentiende - begin twintigste eeuw', in: M. De Koster, B. De Munck, H. Greefs, B. Willems en A. Winter (red.), *Werken aan de stad. Stedelijke actoren en structuren in de Zuidelijke Nederlanden, 1500-1900. Liber alumnorum Catharina Lis en Hugo Soly* (Brussel 2011) 236-253.

Voor andere archieffondsen van gemeentelijke politiediensten, zie X. Rousseaux en A. Tixhon, 'Du 'sergent à verge' à la 'profileuse': pistes pour l'histoire des polices dans l'espace belge, du Moyen Age au 21e siècle', in: J. Campion (red.), *Les archives des polices en Belgique. Des méconnues de la recherche?* (Brussel 2009) 11-34.

Biografie Margo De Koster

Margo De Koster (*1976) studeerde geschiedenis en sociologie aan de Vrije Universiteit Brussel, waar zij in 2003 promoveerde op een proefschrift omtrent meisjescriminaliteit in Antwerpen tijdens de eerste helft van de twintigste eeuw. Zij verricht onderzoek naar diverse aspecten van de geschiedenis van misdaad en strafrechtsbedeling in de Lage Landen in de negentiende en twintigste eeuw en doceert historische criminologie aan de Vrije Universiteit Amsterdam en Vrije Universiteit Brussel en hedendaagse sociale geschiedenis aan de Universiteit Gent.